

Stefan Bielański

ORCID: 0000-0002-0182-2095

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

„Prima del Machiavelli”. Refleksje Benedetto Crocego nad systemem władzy renesansowego Królestwa Neapolu

**“Prima del Machiavelli”: Benedetto Croce’s
Reflections on the System of Power in the
Renaissance Kingdom of Naples**

Abstrakt

Cel niniejszego artykułu to dokonanie oceny – w szerszym kontekście historii państw włoskich epoki odrodzenia – znaczenia, jakie myśli historycznej i politycznej Machiavellego nadawał Benedetto Croce, biorąc pod uwagę jego refleksję historyczną w odniesieniu do historii państw włoskich w okresie renesansu, koncentrującą się na relacjach między tymi państwami a ówczesną monarchią hiszpańską. W świetle powyższych założeń niezbędne jest porównanie tez Crocego z opiniami wyrażanymi przez sekretarza florenckiego (zaczerpniętymi z *Księcia* i *Historii florenckich*), jak również Francesca Guicciardiniego, XVI-wiecznego autora *La Historia d’Italia*. Na potrzeby artykułu wykorzystana została polska i włoska literatura przedmiotu odnosząca się do dziejów Włoch na przełomie XV/XVI w. ze szczególnym uwzględnieniem historii Królestwa Neapolu, a także myśli historycznej i politycznej Niccolò Machiavellego, nawiązującej do tych

zagadnień. Niniejsza analiza, wykorzystująca metody badawcze z zakresu włoskiej historii historiografii oraz historii myśli politycznej wczesnej epoki nowożytnej, obejmuje charakterystykę dziejów Królestwa Neapolu epoki aragońskiej w systemie państw włoskich XV wieku, a także koncepcji premakiawelizmu króla Ferrante w refleksji Benedetta Crocego.

Odnosząc się do głównych tez badawczych, należy podkreślić ich istotne znaczenie nie tylko w kontekście eseju *Prima del Machiavelli* (będącego komentarzem do publikacji źródłowej *Una difesa di Re Ferrante I di Napoli per il violato trattato di pace del 1486 col Papa* (Bari, 1944), ale także dzieła Crocego poświęconego dziejom Królestwa Neapolu *Storia del Regno di Napoli* (Bari, 1925). We wnioskach można zatem stwierdzić, iż cele, jakie stawiał sobie Benedetto Croce w badaniach nad historią Południa Włoch, zwłaszcza Królestwa Neapolu, również w odniesieniu do eseju *Prima del Machiavelli* istotnego dla zrozumienia epoki kluczowych dla tych dziejów przemian w okresie przełomu XV/XV wieku, zostały przezeń zrealizowane. Postrzegać je należy, jak chciał sam Croce, we włoskiej perspektywie historycznej, zarazem jednak w szerszym kontekście zarówno z punktu widzenia historii politycznej, jak i literackiej, artystycznej czy społecznej. A także zgodnie z kluczową dla tytułowego włoskiego filozofa tezą, iż „historia jest zawsze współczesna”.

Słowa kluczowe: historia Włoch epoki wczesnonowożytnej, Królestwo Neapolu w epoce dynastii aragońskiej, historia historiografii włoskiej, koncepcje historyczne Niccolò Machiavellego, myśl historyczna Benedetto Crocego.

Abstract

The aim of this article is to assess, in the broader context of the history of Italian states during the Renaissance, the significance that Benedetto Croce attached to Machiavelli's historical and political thought in the context of his historical reflections on the history of Italian states during the Renaissance, focusing on the relations between these states and the Spanish monarchy of the time. In this context, it is necessary to compare Croce's theses with the opinions expressed by the Florentine Secretary (taken from *The Prince* and *The History of Florence*), as well as those of Francesco Guicciardini, the 16th-century author *The History of Italy*. For the purposes of this article, Polish and Italian literature on the subject relating to the history of Italy at the turn of the 15th and 16th centuries has been used, with particular emphasis on the history of the Kingdom of Naples and, in this context, the historical and political thought of Niccolò Machiavelli. Using research methods from the field of Italian historiography and the history of political thought in the early modern era, the analysis covers the characteristics of the history of the Kingdom of Naples during the Aragonese era in the system of Italian states in the 15th century, as well as the concept of pre-Machiavellianism in the reign of King

Ferrante in the reflections of Benedetto Croce. Referring to these main research theses, it is important to emphasise their significance not only in the context of the essay *Prima del Machiavelli* (which is a commentary on the source publication *Una difesa di Re Ferrante I di Napoli per il violato trattato di pace del 1486 col Papa* (Bari, 1944), but also Croce's work on the history of the Kingdom of Naples, *Storia del Regno di Napoli* (Bari, 1925). In conclusion, it can therefore be said that Benedetto Croce achieved the goals he set himself in his research on the history of Southern Italy, especially the Kingdom of Naples, including his essay *Prima del Machiavelli*, which is important for understanding the era of key changes in this history at the turn of the 15th and 16th centuries. They should also be viewed, as Croce himself wanted, from an Italian historical perspective, but at the same time in a broader context, both from the point of view of political history and literary, artistic and social history. And also in accordance with his key thesis that *History is always Contemporary*.

Keywords: history of Italy in the early modern period, Kingdom of Naples during the Aragonese dynasty, history of Italian historiography, Niccolò Machiavelli's historical concepts, Benedetto Croce's historical thought.

Założenia wstępne

Punktem wyjścia dla rozważań nad myślą historyczną Benedetta Crocego są poświęcone temu zagadnieniu włoskie badania, poczynsz od klasycznej pozycji Adriano Bausoli z 1965 r. zatytułowanej *Filosofia e storia nel pensiero crociano*¹, ale też prace opublikowane w okresie późniejszym, także w wieku XXI, przez takich autorów jak Andrea Bienati, Raffaele Colapietra, Roberta Angelica Ruotolo². W polskiej literaturze przedmiotu odnotować należy tłumaczenie na język polski dzieła Crocego *Storia d'Europa nel secolo decimono*³ oraz tłumaczeń mniej znanych tekstów Crocego, autorstwa Łukasza Jana Berezowskiego

1 Adriano Bausola, *Filosofia e storia nel pensiero crociano* (Milano: Società Editrice Vita e Pensiero, 1965).

2 Andrea Bienati, „Le vie di libertà nell'Europa mediterranea. Il pensiero di Benedetto Croce”, *Portolana* 4 (2009): 317–341; Raffaele Colapietra, „Riflessioni sul pensiero politico di Benedetto Croce a margine di un recente libro di Salvatore Cingari”, *Storia e Politica* XIII/2 (2021): 325–340; Roberta Angelica Ruotolo, „Il catalogo muliebre nella Napoli del XVI secolo: un contributo di Benedetto Croce”, *Quaderns de Filologia: Estudis Literaris* (2017): 90–112.

3 Benedetto Croce, *Historia Europy w XIX wieku*, przeł. Joanna Ugniewska, wstęp Bronisław Geremek, posłowie Gustaw Herling-Grudziński (Warszawa: Czytelnik, 1998).

i Katarzyny Muszyńskiej⁴, a także publikację autorstwa Anny Fligel⁵. Szereg zagadnień o charakterze interdyscyplinarnym stało się inspiracją do refleksji, ale też propozycji interpretacyjnych zawartych w referatach zaprezentowanych w 2025 r. na polsko-włoskiej konferencji w Rzymie poświęconej postaciom i twórczości Benedetto Crocego i Gustawa Herlinga-Grudzińskiego⁶.

Odnosząc się do tez zawartych w niniejszym tekście, można natomiast stwierdzić, iż analiza refleksji historycznej Benedetto Crocego w odniesieniu do historii państw włoskich w okresie renesansu koncentrować się musi na relacjach między tymi państwami a ówczesną monarchią hiszpańską⁷, a także na ważnej publikacji źródłowej w opracowaniu Crocego, sporządzonej w języku hiszpańskim, która była próbą obrony decyzji króla Neapolu Ferrante I dotyczącej zerwania traktatu pokojowego z papieżem w roku 1486⁸. Publikację materiału źródłowego poprzedzał obszerny komentarz neapolitańskiego filozofa idei, dotyczący myśli historycznej i politycznej Niccolò Machiavellego. W tym kontekście niezbędne jest porównanie tez Crocego z opiniami wyrażanymi przez

4 Ze świata idei Benedetto Crocego: o kulturze, religii i przekładzie, przeł. Łukasz Jan Berezowski, Katarzyna Muszyńska (Łódź–Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2022). Zob. zwłaszcza: Łukasz Jan Berezowski, *Znamiona obecności Benedetto Crocego w piśmiennictwie polskim: studium źródłoznawcze*, w *Ze świata idei Benedetto Crocego*, 74.

5 Anna Fligel-Piotrowska, *Benedetto Croce, historyzm absolutny: studium ze współczesnej filozofii włoskiej* (Łódź: Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych, 2011). Na temat stanowiska Benedetto Crocego wobec marksizmu zob.: Sław Krzemień-Ojak, *Benedetto Croce i marksizm* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975).

6 Inspiracją dla autora niniejszego artykułu był wygłoszony na konferencji referat zatytułowany: *La storia degli stati italiani a cavallo tra il '400 e il '500 nell'interpretazione storiografica di Benedetto Croce*. Wśród referatów przedstawionych na tej konferencji, a odnoszących się przede wszystkim do myśli Benedetto Crocego zob.: Łukasz Jan Berezowski, *Benedetto Croce e la questione della lingua: una polemica con Edmondo De Amicis intorno al libro „L'idioma gentile”*; Anna Fligel, *Il tema della pace nel pensiero filosofico e politico di Benedetto Croce (nel contesto della filosofia della pace globale)*; Maria Kiwior-Filo, *La dottrina della libertà di Benedetto Croce nella storiografia polacca*; Olga Płaszczewska, *Contro le distorsioni dell'umanistica: la letteratura comparata di Benedetto Croce e degli studiosi polacchi del primo Novecento*, w „Benedetto Croce e Gustaw Herling-Grudziński: tra letteratura, storia, filosofia e linguistica. Convegno interdisciplinare. Benedetto Croce and Gustaw Herling-Grudziński: Between Literature, History, Philosophy and Linguistics. Interdisciplinary Conference. Libro degli abstracts. Book of abstracts” (Roma: Accademia Polacca delle Scienze, 27–28 III 2025).

7 Benedetto Croce, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza* (Bari: Gius. Laterza & Figli, 1949).

8 Benedetto Croce, *Una difesa di Re Ferrante I di Napoli per il violato trattato di pace del 1486 col Papa* (Bari: Gius. Laterza & Figli, 1944).

sekretarza florenckiego (zaczepniętymi z *Księcia* i *Historii florenckich*)⁹, jak i z równie ważnymi, choć niewspomnianymi przez Crocego, ocenami Francesca Guicciardiniego, XVI-wiecznego autora *La Historia d'Italia*¹⁰.

Celem niniejszego artykułu jest zatem dokonanie oceny – w szerszym kontekście historii państw włoskich epoki odrodzenia – znaczenia, jakie myśli historycznej i politycznej Machiavellego nadawał Benedetto Croce, tym bardziej iż jak sam pisał, odrzucając powszechną w jego epoce (ale powtarzaną do dziś dnia) „czarną legendę” autora *Księcia*, Machiavelli ukazywał jedynie prawdę w relacji

z wielkimi problemami życia publicznego, a przede wszystkim z problemem niepodległości i jedności swojej ojczyzny, którą w swoich czasach widział słabą i podzieloną, podlegającą obcej władzy, podczas gdy inne części Europy, znacznie słabsze od Włoch pod względem cywilizacyjnym, formowały się i umacniały jako wielkie państwa narodowe¹¹.

Królestwo Neapolu epoki aragońskiej w systemie państw włoskich XV wieku

Proces kształtowania się tzw. włoskich „państw regionalnych”, które przecież przez wiele stuleci były państwami w pełnym tego słowa znaczeniu, miał swój istotny moment w epoce odrodzenia¹², gdy signorie, sięgające tradycjami epoki komunalnej państw-miast, przekształcały się w niezależne księstwa lub królestwa. W ten sposób, między XIV a XV stuleciem, pojawił się na Półwyspie Apenińskim szereg organizmów państwowych, wśród których istotną politycznie rolę, także w skali

9 Mikołaj Machiavelli, *Księżę*, przeł. Wincenty Rzymowski, oprac. Konstanty Grzybowski (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1979); Niccolò Machiavelli, *Historie florenckie*, przeł. Karol Estreicher, krytyczne opracowanie przekładu Stanisław Widłak, Bogumiła Bielańska, wstęp Stefan Bielański (Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990).

10 Francesco Guicciardini, *Storia d'Italia*. Edizione di riferimento, red. Silvana Seidel Menchi (Torino: Einaudi, 1971). Zob.: *Z dziejów włoskiej historiografii epoki nowożytnej. Początek wojen włoskich (1494–1495) w świetle I i II księgi „La Historia d'Italia” Francesco Guicciardiniego. Materiały źródłowe*, oprac. Stefan Bielański, przeł. Bogumiła Bielańska (Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2022).

11 Benedetto Croce, *Prima del Machiavelli*, w *idem, Una difesa di Re Ferrante I di Napoli*, 5–37.

12 W szerszym ujęciu, aczkolwiek w odniesieniu do włoskiej myśli politycznej czasów renesansu, traktował to zagadnienie John Greville Agard Pocock, *Moment Machiawela. Florencka myśl polityczna i atlantycka tradycja republikańska*, przeł. Arkadiusz Górniśiewicz (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2023). Zob. *Wprowadzenie*, 7–9.

europiejskiej, odgrywały Królestwa Neapolu i Sycylii (Regni di Napoli e di Sicilia), ale także Florencja (Firenze, która na przełomie XV i XVI wieku przeszła od Signorii Medyceuszy do Republiki, by w ciągu XVI wieku z Księstwa Florencji stać się Wielkim Księstwem Toskanii – Granducato di Toscana) czy Księstwo Mediolanu (Ducato di Milano) oraz Najjaśniejsza Republika Wenecka (Serenissima Repubblica di Venezia). Szczególną rolę odgrywał w swej podwójnej roli papieski Rzym: Stolicą Apostolską (Santa Sede) jako punktu odniesienia dla religii chrześcijańskiej na całym świecie oraz świeckiej, czyli Państwa Kościelnego (Stato della Chiesa), usytuowanego w środkowej części Włoch. Renesansową panoramę państw włoskich uzupełniały republiki Genui, Lukki i San Marino oraz księstwa Modeny, Parmy, Mantui i Ferrary. Przez dłuższy czas nie do końca zdefiniowana była rola Księstwa Sabaudzkiego (Ducato di Savoia), którego najważniejszą częścią był Piemont, także ze względu na jego ułożenie – nie tylko z geopolitycznego, ale i kulturowego punktu widzenia – między monarchią francuską a systemem państw włoskich. Jak podkreśla Józef Andrzej Gierowski, Piemont – obok Wenecji – był tym państwem, które „mogło sobie pozwolić na względnie niezależną od Madrytu politykę” i podobnie jak Wenecja „wykorzystywał swe pograniczne położenie, by zapewnić sobie oparcie zdolne wyrównać naciski hiszpańskie”¹³. W XVI wieku było to zatem – jak to określiła Blythe Alice Raviola w ostatnio wydanej publikacji obejmującej dzieje Piemontu Sabaudzkiego (od państwa transalpejskiego do zjednoczenia Włoch) – „księstwo graniczne”, które dopiero od połowy XVI stulecia oraz na przełomie XVI i XVII wieku (w czasach władzy Emanuela Filiberta oraz Karola Emanuela I) weszło na drogę prowadzącą do tego, iż polityka władców i elit sabaudzkiego Piemontu stała się w dużej mierze decydująca dla całej historii Włoch w epoce nowożytnej i współczesnej¹⁴. Autorka tego opracowania w odniesieniu do roli Piemontu i dynastii sabaudzkiej w XVI i na początku XVII wieku odwołuje się do opinii Giovanniego Botera, autora fundamentalnych dzieł zarówno z zakresu myśli politycznej – *Della ragion di Stato* (Wenecja 1589, polska edycja krytyczna – *O racji stanu*, Kraków 2019), jak i nowożytnej geografii – *Relationi Universali* (Wenecja 1596; polskie tłumaczenie z początku XVII w. – *Relativae Powszechne*, Kraków 1609, 1613), ale też *Relazione*

13 Józef Andrzej Gierowski, *Historia Włoch* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1985, 1999), 229.

14 Blythe Alice Raviola, *Il Piemonte Sabauda. Dal ducato transalpino all'Unità* (Bologna: Il Mulino, 2025).

di Piemonte (1607)¹⁵. Traktat ten – jak twierdził jego wydawca, Luigi Firpo, wybitny włoski historyk i znawca myśli i dzieł Botera – był też „najstarszą relacją o Piemoncie napisaną przez Piemontczyka”¹⁶.

Włoska geografia polityczna epoki między średniowieczem a odrodzeniem miała zatem wyjątkowo złożony charakter, wynikający z różnych typów systemów politycznych, a także odmiennych faz rozwoju społeczno-ekonomicznego. Nie negując owych różnic i odmienności, Francesco Somaini zauważa jednak, iż:

nowy ład geopolityczny, który został ustanowiony w połowie XV wieku, sprawiał, iż na obszarze całego Półwyspu można było mówić o pewnych cechach wspólnych: o przestrzeni połączonej przez głębokie współzależności, a przede wszystkim, mimo rywalizacji i napięć (...) geografia polityczna „trzech Italii” (okresu komunalnego, signorii i królestw) przekształcała się w to, co najczęściej jest określane jako „system państw włoskich”¹⁷.

I właśnie w tym powyżej zarysowanym kontekście historycznym i geopolitycznym można analizować pisma Benedetta Crocego odnoszące się do dziejów Królestwa Neapolu w okresie rządów dynastii aragońskiej, a w ujęciu szerszym do zagadnienia określanego jako *preponderanza spagnola*. Epoka hegemonii Hiszpanii, zwłaszcza na Południu Italii (choć nie tylko, także w Lombardii) zaznaczyła się w szczególności w epoce baroku, ale jej źródła przypadają niewątpliwie na czas renesansu. W historiografii włoskiej i europejskiej epoka ta ukazywana jest jako przejaw regresu kulturowego, cywilizacyjnego i politycznego Włoch. I tak J.A. Gierowski, dokonując bilansu włoskiej zależności od Hiszpanii, zwłaszcza w odniesieniu do dominiów hiszpańskich na Południu Włoch (Neapol, Sycylia, Sardynia), wskazuje, że:

Pozytywne skutki związku z Hiszpanią nie przetrwały w ekonomice dłużej niż do początków XVII w. W końcu związek ten doprowadził do stagnacji i regresu. Administracja hiszpańska okazała się niezdolna do rozwiązania problemów swych włoskich dominiów. Jedynie powiązania kulturalne owocowały z korzyścią tak dla Hiszpanów, jak Włochów¹⁸.

15 *Ibidem*, 9.

16 Luigi Firpo, *Gente di Piemonte* (Milano: Mursia, 1983), 87. Zob. Stefan Bielański, *Giovanni Botero. Historyk i pisarz polityczny epoki Kontrreformacji* (Kraków: Universitas, 1995), 92.

17 Francesco Somaini, *Geografie politiche italiane tra Medio Evo e Rinascimento* (Milano: Officina Libraria, 2012), 10.

18 Gierowski, 220–221. Z kolei Ch. Duggan podkreśla to, że w XVII wieku Włochy pod dominacją hiszpańską „cieszyły się okresem relatywnego spokoju”, z drugiej strony obecność Hiszpanów „przyczyniła się do odizolowania Włoch od wielu osiągnięć

W istocie interpretacja okresu dominacji hiszpańskiej we Włoszech, choć ukazująca więcej jej aspektów pozytywnych, nie była u Crocego aż tak bardzo odległa od ugruntowanego we współczesnej historiografii ujęcia tego zagadnienia. Była wręcz kwestią zasadniczą, podjętą przez neapolitańskiego filozofa i historyka w dziele poświęconym roli Hiszpanii w życiu włoskim epoki renesansu (według jednego z terminów używanych w tym zakresie przez Benedetta Crocego – w okresie włoskiej *Rinascenza*)¹⁹. Przypominał zatem o ścisłych związkach Hiszpanii z Neapolem i Sycylią, a przede wszystkim o codziennej obecności Hiszpanów, sprowadzających do tych państw włoskich całe rodziny, natomiast włoscy *nobili i popolani* wypełniali szeregi wojsk królów katolickich, zaś politycy i sędziowie włoscy zostawali członkami hiszpańskich rad królewskich. Zarazem mieszały się ze sobą języki, literatura i obyczaje, a nawet w polityce dochodziło do wzajemnego naśladowania sposobów i form sprawowania władzy²⁰.

Szczególne zainteresowanie budziły u Crocego dzieje Królestwa Neapolu: od jego „złotego wieku” do upadku, czyli końca panowania dynastii aragońskiej i włączenia Królestwa do dominiów hiszpańskich, a równocześnie początku okresu wspomnianej *preponderanza spagnola*. Neapolitański „wiek złoty” utożsamiamy był natomiast z okresem panowania Alfonsa Wspaniałego (1396–1458; króla Aragonii, Sardynii i Korsyki w l. 1416–1458 jako Alfonsa V oraz króla Neapolu w l. 1442–1458 jako Alfonsa I). Croce podkreśla też, że choć z postacią tego właśnie władcy wiążą się „kultura renesansu” oraz „aspekty włoskie i humanistyczne”, to równocześnie dzięki jego wieloletnim rządóm i napływowi Hiszpanów pojawiła się w narracji włoskiej inna figura: „Hiszpana-barbarzyńcy”²¹.

społecznych, gospodarczych i kulturalnych Europy Północnej”. Już jednak na początku XVIII stulecia „dni Hiszpanii jako światowej potęgi były policzone, ponieważ jej gospodarka nie mogła unieść ciężaru imperium”, zaś po śmierci ostatniego z hiszpańskich Habsburgów – Karola II (w 1700 r.): „Europę ogarnęła wojna, mająca na celu ustanowienie nowego porządku międzynarodowego”, Christopher Duggan, *Historia Włoch* (Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 2009), 66.

19 Croce, *La Spagna nella vita italiana* (Bari: Laterza, 1949). Publikacja jest efektem badań Crocego przeprowadzonych w okresie 1892–1894. Zawiera wprowadzenie odnoszące się do relacji Hiszpanii i Italii w okresie średniowiecza, a w kolejnych pięciu rozdziałach analizuje stosunki katalońsko-włoskie, dwory hiszpańskie władców Neapolu – Alfonsa Aragońskiego i Ferrantego, a także rolę Hiszpanów w papieskim Rzymie i w innych częściach Włoch w końcu XV wieku. Pozostałe sześć rozdziałów to szeroka charakterystyka hiszpańskiego udziału i wzajemnych wpływów w odniesieniu do literatury, a także życia dworskiego, spraw militarnych i kwestii religijnych. W zakończeniu Croce pisze o wspólnej dekadencji hiszpańsko-włoskiej, *ibidem*, 257–270.

20 *Ibidem*, 1.

21 *Ibidem*, 34.

Nie bez znaczenia była daleko posunięta „feudalizacja królestwa”, która doprowadziła – już w okresie rządów naturalnego syna Alfonsa – Ferrante’go – do buntów baronów, a te dopomogły obcym najazdom, zwłaszcza króla Francji, Karola VIII w 1494 r.²².

Premakiawelizm rządów króla Ferrante w refleksji Benedetta Croce.

Ferdynand I zwany Ferrante (1423–1494) był władcą Królestwa Neapolu (ale bez Sardynii i Sycylii) w latach 1458–1494. Nie oponował on przeciwko procesom italianizacji na obszarach podległych dynastii aragońskiej na Półwyspie Apenińskim, niemniej jako urodzony w Hiszpanii i wychowany wśród Hiszpanów „nie mógł całkowicie odrzucić ich obyczajów”²³. Z drugiej strony dla Francesca Guicciardiniego, klasyka włoskiej historiografii epoki nowożytnej, był Ferrante w pełnym tego słowa znaczeniu *il principe italiano*; starał się przeciwstawić przewadze Wenecji dzięki sojuszowi z Florencją i Mediolanem, aczkolwiek ostatecznie uległ inwazji francuskiej²⁴. I zarówno Guicciardini, jak i Niccolò Machiavelli traktowali jako kluczowe dla wczesnonowożytnej historii Włoch wydarzenia, do których doszło w okresie między śmiercią Wawrzyńca Wspaniałego (*Lorenzo il Magnifico*) w 1492 r. a wojskową

22 *Ibidem*, 43–44. O epoce panowania Alfonsa Wspaniałego zob.: Ernesto Pontieri, *Alfonso il Magnanimo re di Napoli (1435–1458)* (Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 1975); *La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Aspecti e problemi comuni da Alfonso el Magnanimo a Fernando el Católico (1416–1516)*, Volume Primo Relazioni. Comisión Permanente de los Congresos de Historia de la Corona d'Aragón en Barcelona. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Napoli: Società Napoletana di Storia Patria, 1978); Alan Ryder, *Alfonso the Magnanimous. King of Aragon, Naples and Sicily (1396–1458)* (Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1990); Fulvio Delle Donne, *Alfonso il Magnanimo e l'invenzione dell'Umanesimo monarchico. Ideologia e strategie di legittimazione alla corte aragonese di Napoli* (Roma: Istituto storico italiano per medio evo, 2015).

23 Croce, *La Spagna nella vita italiana*, 60. Na temat panowania króla Ferrante’go, jego dyplomacji, działań politycznych i prowadzonych wojen zob. Paul M. Dover, „Royal Diplomacy in Renaissance Italy: Ferrante d'Aragona (1458–1494) and his Ambassadors”, *Mediterranean Studies* 14 (2005): 57–94; Francesco Senatore, Francesco Storti, *Spazi e tempi della guerra nel Mezzogiorno aragonese. L'itinerario militare di re Ferrante (1458–1465)* (Salerno: Carlon Editore, 2022); *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, red. Francesco Senatore, Francesco Storti (Napoli: Clio Press, 2011); Francesco Storti, „El buen marinero”. *Psicologia politica e ideologia monarchica al tempo di Ferdinando I d'Aragona re di Napoli* (Roma: Viella, 2014).

24 Francesco Guicciardini, *Storia d'Italia*, red. Silvana Seidel Menchi (Torino: Einaudi, 1971), libro 1, cap. 1, 3–4.

ekspedycją Karola VIII, króla Francji, w 1494 r. Miał tego świadomość Machiavelli, który – odnosząc się do znaczenia śmierci władcy Florencji – notował w *Historiach florenckich*, iż:

Nie było nikogo nie tylko we Florencji, ale i w całych Włoszech, kto by zmarł otoczony taką sławą roztropności, ani też kogo, by ojczyzna tak bardzo żałowała. (...) Zgon jego opłakiwali wszyscy współobywatele i wszyscy panujący we Włoszech (...). Że istotnie mieli słuszną przyczynę do ubolewania pokazały wypadki, jakie zaszły niedługo potem²⁵.

A o tym, co stało się „niedługo potem”, pisał Guicciardini, ukazując kulisy i przebieg inwazji francuskiej z 1494 r. w kategoriach końca epoki, prawdziwą *finis Italiae*, przypominając zarazem „złoty wiek” czasów renesansu, gdy to

Italia nie zaznała nigdy takiej pomyślności i tak upragnionego rozkwitu, jakich doświadczyła w Roku Pańskim 1490 oraz w latach bezpośrednio go poprzedzających i po nim następujących. Utrzymująca porządek i spokój we wszystkich prowincjach, w miejscach górzystych i niedostępnych, na równinach i regionach najbardziej żyznych, nigdy nie podporządkowana obcej dominacji, mająca zawsze własnych władców, posiadała wielką liczbę mieszkańców, towarów i bogactw. Wyróżniała się wspaniałością swoich ksiąząt, splendorem miast pełnych szlachetnego piękna, majestatem religii mającej tam swoją siedzibę, obfitowała w niezwykle sprawnych zarządców spraw publicznych, w ludzi szlachetnych, wielkiego umysłu, znamienitych w każdej dziedzinie wiedzy i sztuki. Otoczona, zgodnie z ówczesną tradycją, blaskiem chwały wojennej, posiadała wiele zalet i u wielu narodów zasłużenie cieszyła się wielką sławą²⁶.

Wszystko to popadło – zdaniem Guicciardiniego – w ruinę, ale nie tylko z powodu „barbarzyńców” (jakimi mieć byli dla Guicciardiniego i Machiavellego francuscy najeźdźcy), ale i postępowania samych władców włoskich. Oskarżenia wobec nich były poważne, gdyż – wskazywał Guicciardini – wojska francuskie „wezwane przez naszych własnych ksiąząt, zaczęły z wielkim impetem niepokoić jej ziemie. Materia ta godna jest pamięci ze względu na wielkość i różnorodność zdarzeń, pełnych tragicznych wypadków, jakie przez wiele lat spadały na Italię (...)”²⁷.

25 Niccolò Machiavelli, *Historie florenckie*, przeł. Karol Estreicher, krytyczne opracowanie przekładu Stanisław Widłak, Bogumiła Bielańska, wstęp Stefan Bielański (Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990), 496.

26 *Z dziejów włoskiej historiografii epoki nowożytnej*, 64.

27 *Ibidem*, 61–62. O upadku dynastii aragońskiej zob. Bruno Figliuolo, „La caduta della dinastia aragonesa di Napoli nel 1495”, w *El Reino de Nápoles y la monarquía de España*:

I do tego właśnie obrazu Włoch z przełomu XV/XVI wieku autorstwa obu wybitnych włoskich myślicieli politycznych, ale w szczególności do koncepcji Machiavellego, odwołuje się także Benedetto Croce w publikacji poświęconej tym zjawiskom, do których doszło w Neapolu „przed Machiavellim”, zarazem jednak ze świadomością, że owe tezy i koncepcje nie odnosiły się wyłącznie do historii Włoch. Należy też podkreślić, iż tekst poświęcony Machiavellemu był formalnie wstępem do publikacji źródłowej w języku hiszpańskim, noszącej jednak tytuł włoski *Una difesa di Re Ferrante I di Napoli per il violato trattato di pace del 1486 col Papa*²⁸. Od strony ściśle historycznej rzecz dotyczyła naruszenia przez Ferrantego układu pokojowego zawartego z papieżem Innocentym VIII w dniu 11 sierpnia 1486 r. (po konflikcie zbrojnym z 1485 r. w którym papież poparł wystąpienie przeciwników króla Ferrantego), a mianowicie uwięzienia w lochach zamku Castelnuovo w lipcu 1487 r. grupy najbardziej znaczących baronów neapolitańskich. Czyn Ferrantego wzbudził oburzenie nie tylko w państwach włoskich (ale także w szczególnie zainteresowanej Neapolem Francji), tym bardziej iż istotą kompromisu Ferrantego z Innocentym VIII była obietnica amnestii dla zbuntowanych baronów. Tymczasem Ferrante obietnicy nie dotrzymał, natomiast, jak opisuje ten epizod J.A. Gierowski,

[p]odstępnie zaproszeni na bankiet przywódcy zostali uwięzieni i straceni. Ciała ich kazał Ferrante zabalsamować i złożyć w kościele św. Barbary w Neapolu, by służyły za przestrożę wszelkim buntownikom. Zbytecznie dodawać, że ta okrutna zemsta tylko pogłębiła niechęć do Aragończyka²⁹.

Oburzenie z zewnątrz spowodowało próbę reakcji ze strony Ferrantego, który w latach 1487–1488 dawał instrukcje swoim dyplomatom, jak w dokumentach i memoriałach przedstawiać te wydarzenia, ale też

entre agregación y conquista (1485–1535), koord. C.J. Hernando Sánchez (Madrid: Sociedad Estatal de Commemoraciones Culturales, 2001), 149–167.

28 Croce, *Prima del Machiavelli. Una difesa di Re Ferrante I di Napoli per il violato trattato di pace del 1486 col Papa* (Bari: Gius. Laterza & Figli, 1944). Publikacja ta zawiera wstęp zatytułowany *Prima del Machiavelli*, 5–37; tekst źródłowy w języku hiszpańskim: *Difesa del re Ferrante I di Napoli per il violato trattato di pace del 1486 col papa. Testo spagnuolo* z dedykacją *A La S. M. Del R. Don F. De Sicilia Hierusalem etc.*, 39–79 oraz *Nota sul codice che la contiene* [Biblioteca Antoniana, n. 602], 81.

29 Gierowski, 160. Na temat buntu baronów przeciw królowi Ferrantemu zob. Elisabetta Scarton, „La congiura dei baroni del 1485–87 e la sorte dei ribelli”, w *Poteri, relazioni, guerra nel Regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, red. Francesco Senatore, Francesco Storti (Napoli: Clio Press, 2011), 213–290; Luciana Petracca, *Le terre dei baronii ribelli. Poteri feudali e rendita signorile nel Mezzogiorno aragonese* (Roma: Viella, 2022).

nakazywał drukować je i rozpowszechniać. Celem tych działań – twierdzi Croce – było wybielenie władcy Neapolu i ukazanie słuszności jego postępowania wobec buntowników³⁰. Tekst anonimowego autora, opublikowany przez Benedetta Crocego, mieścił się w ramach wspomnianych wyżej działań uzasadniających politykę i surowość poczynań króla Neapolu, niemniej jego autor raczej nie działał na rozkaz władcy, ale czynił to całkowicie spontanicznie, wręcz odrzucając wszelkie oskarżenia o naruszenie pokoju z papieżem³¹.

W tym kontekście warto mieć na uwadze fakt, iż w pismach historycznych Benedetta Crocego odniesienia do przeszłości, nawet tej najdawniejszej, były ukazywane w kontekście zjawisk występujących w XX wieku. Fakt, że esej *Prima del Machiavelli* został napisany w Sorrento w 1943 r. i opublikowany w Neapolu w 1944 r., nie był bez znaczenia. Sam Croce pisał bowiem, iż nie tylko traktat między Innocentym VIII a Ferrantem z 1486 r., lecz także „wszystkie traktaty kończące wojny, ale też mające wojnom zapobiegać, w istocie uważane były za nieważne, ponieważ stanowiły efekt wzajemnych obaw i grózb”, i to niezależnie, czy warunki zakończenia wojen były „bardziej dotkliwe dla jednej strony, niż drugiej, czy też niemal wyrównane”³².

Istotą myśli historycznej Benedetta Crocego pozostaje jednak refleksja nad mechanizmami władzy, która w XVI wieku (a konkretnie w 1589 r. dzięki Giovanniemu Botero) zyska nazwę *ragion di Stato* – „racji stanu”³³, a która jeszcze niezdefiniowana w ten sposób odnosiła się w XV wieku do władzy papieża, w czasach, gdy przestał istnieć autorytet „papieża średniowiecznego”, podobnie jak jego rywala „średniowiecznego cesarza”³⁴. Pod koniec XV wieku, wraz z ambicjami świeckich władców państw włoskich, sytuacja zaczęła ulegać znaczącej zmianie. Zatem złamanie traktatu pokojowego z 1486 r. – wbrew teom obrońcy czystości intencji króla Neapolu – „było uważane przez ówczesnych polityków za próbę siły Ferrantego (i zarazem słabości papieża)”³⁵. Croce odwołuje się tutaj także do opinii Machiavellego wyrażonej w *Historiach florenckich*, który oceniając rezultaty wojny z królem Neapolu, pisał, iż w 1486 r. papież

30 Croce, *Prima del Machiavelli*, 7.

31 *Ibidem*, 8.

32 *Ibidem*, 15.

33 Stefan Bielański, „Wstęp”, w Giovanni Botero, *O racji stanu*, wstęp, komentarz i przypisy Stefan Bielański, przeł. Bogumiła Bielańska (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019), 5–26. Zob. także: Arkady Rzegocki, *Racja stanu a polska tradycja myślenia o polityce* (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2008).

34 Croce, *Prima del Machiavelli*, 18.

35 *Ibidem*, 21–22.

„był srodze w tej wojnie przez los doświadczony, i nie chciał więcej ryzykować (...)”³⁶.

Nie ma wątpliwości, co zresztą podkreślał sam Benedetto Croce, iż w jego pismach historycznych dzieje Południa Włoch ukazywane były odmiennie niż w ugruntowanej tradycji włoskiej historiografii – i to „tradycyjne” stanowisko traktował bardzo krytycznie. Dotyczyło to także postaci i działań Ferrante d’Aragona, który stał się symbolem władcy wyłącznej okrutnego, bez uwzględniania celów jego działalności politycznej³⁷, jak też znaczącej roli w ówczesnym systemie geopolitycznym państw włoskich, zwłaszcza w kontekście ścisłej współpracy z władcą Florencji – Wawrzyńcem Wspaniałym³⁸.

I to w tym właśnie kontekście w tekście Benedetta Crocego pojawia się odniesienie do tez Niccolò Machiavellego (dla Crocego był on *un filosofo geniale*), choć odnoszących się do realiów włoskich, to *de facto* mających charakter uniwersalny³⁹. Croce ostro piętnuje krytyków Machiavellego, uważając za „hipokrytów” także tych, którzy pragnęli sekretarza florenckiego „oczyścić, ugrzecznic, umoralnić, wręcz traktować jako człowieka pobożnego” i porównując ich z owym „anonimowym jurystą” neapolitańskim, próbującym w ten właśnie sposób „bronić polityki króla Ferrante”⁴⁰. Tymczasem, twierdził Croce, „ocena polityka musi być techniczna, odnosić się do jego umiejętności politycznych, tak jak to sam Machiavelli ujmował w swych pismach, poczynawszy od sławnego Cesarego Borgii”⁴¹. Odniesienie do *Księcia* jest tu oczywiste, równocześnie jednak odrzuca Croce traktowanie Machiavellego jako tego, który miał uczyć władców „podstępów i złych czynów”, a tymczasem „ukazywał wyłącznie prawdę, która pozostawała – lub chciało, by pozostawała – w cieniu, a która jest niezbędna dla zrozumienia rzeczywistości ludzkiej, i przez to świadomości i działań moralnych”⁴². Dla Benedetta Crocego istotą myśli historycznej Machiavellego było ukazywanie opisywanych i ocenianych przez autora *Księcia* zjawisk „w ich relacjach z wielkimi problemami życia publicznego”, w odniesieniu do epoki, w której przyszło mu żyć i działać

36 Machiavelli, *Historie florenckie*, 487.

37 Croce, *Prima del Machiavelli*, 24–25.

38 *Ibidem*, 28.

39 *Ibidem*, 31.

40 *Ibidem*, 32.

41 *Ibidem*, 35–36.

42 *Ibidem*, 33.

na przełomie XV i XVI wieku, czyli wtedy, gdy – jak wspomniano wcześniej – „formowały się i umacniały wielkie państwa narodowe”⁴³.

Nie ma wątpliwości, że wspomniane wyżej przez Crocego zagadnienie jedności Włoch, a raczej analiza przyczyn braku działań na rzecz tej jedności, stała się rzeczywiście wielkim problemem dla Italii w epoce powstawania nowożytnych państw narodowych. Tak bywa też tłumaczona fascynacja Machiavellego postacią Borgii, którego rzeczywiste cele raczej współczesna historiografia traktuje jako bardziej wyraz realizacji ambicji osobistych niż chęć stworzenia choćby załążków zjednoczonego państwa włoskiego⁴⁴. Sam zaś Machiavelli w okresie swej misji dyplomatycznej na dworze Borgii w Romanii tak charakteryzował „księcia Valentino” w liście do florenckiej Rady Dziesięciu z dnia 8 stycznia 1503 r.:

z jednej strony wydaje się, że posiada on niezwykle szczęście, silny charakter i najgłębsze przekonania, że może wprowadzić w czyn wszystkie swoje pragnienia, z drugiej widać człowieka nadzwyczaj ostrożnego w prowadzeniu spraw swojego Państwa, który nie ma znaczących wrogów, tak w jego granicach, jak poza nimi, gdyż albo ich zabił, albo doszedł z nimi do ugody⁴⁵.

Nie bez powodu też charakterystyka Borgii, pochodząca z dyplomatycznych raportów sekretarza florenckiego, znalazła swe miejsce w publikacji Alessandra Campiego o roli spisków w ujęciu Machiavellego. W konkluzji swych rozważań włoski uczyony podkreśla, iż u autora *Księcia*: „Brak moralności nie polega na stosowaniu przemocy, ale na jej użyciu bez określonego celu”⁴⁶. Takie ujęcie przypomina też oceny wyrażone przez Benedetta Crocego we eseju *Prima del Machiavelli*, jak i znaną opinię o „paradoksach doktryny” Machiavellego, sformułowaną przez Konstantego Grzybowskiego, a odnoszącą się wprost do *Księcia* – do traktatu, który był równocześnie

głęboko moralnym i amoralnym, proabsolutystycznym i demokratycznym, aktualnym pamfletem politycznym i ponadczasowym o cechach rządzących i rządzonych, wyrazem skrajnego realizmu i irracjonalnej,

43 *Ibidem*, 34.

44 Gierowski, 191.

45 Alessandro Campi, *Niccolò Machiavelli o spiskach. Walka o władzę we Włoszech epoki Odrodzenia*, oprac. Stefan Bielański, przeł. Bogumiła Bielańska (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2022), 42.

46 *Ibidem*, 63.

w epoce, w której był pisany, tęsknoty do zjednoczenia narodowego. Pełen wewnętrznych sprzeczności, tak jak cała epoka odrodzenia⁴⁷.

Zakończenie

Dzieła Benedetta Crocego poświęcone wydarzeniom i zjawiskom historycznym epoki włoskiego odrodzenia oraz historii ówczesnych państw włoskich (ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Królestwa Neapolu, jego upadku i początku czasów „dominacji hiszpańskiej”) nie uzyskały takiego rozgłosu jak jego najbardziej znane pisma historyczne: *Storia della età barocca in Italia*, *Storia d'Italia dal 1871 al 1915* czy też *Storia d'Europa nel secolo decimonono* (ta ostatnia opublikowana została także w języku polskim)⁴⁸. Pozostają jednak – nie tylko w kontekście eseju *Prima del Machiavelli*, ale także książki poświęconej dziejom Królestwa Neapolu⁴⁹ – świadectwem wszechstronności badań i wiedzy neapolitańskiego filozofa, myśliciela, ale też historyka, jak również ukazaniem (nie poprzez prostą rekonstrukcję wydarzeń z przeszłości) procesów o charakterze epokowym, istotnych dla dziejów kultury i cywilizacji włoskiej i europejskiej. Zwraca na to uwagę Giuseppe Patisso, podkreślając krytyczne spojrzenie Benedetta Crocego na tradycję historiografii pozytywistycznej, a zarazem na źródła inspiracji, jaką było *storicismo* – nowy wówczas nurt metodologiczny, którego najważniejszym reprezentantem był Friedrich Meinecke⁵⁰. Istotą rzeczy było z jednej strony rygorystyczne

47 Konstanty Grzybowski, „Wstęp”, w: Mikołaj Machiavelli, *Książę*, przeł. Wincenty Rzymowski, oprac. Konstanty Grzybowski (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1979), LXXIII.

48 Croce, *Historia Europy w XIX wieku*; *idem*, *Storia della età barocca in Italia. Pensiero-poesia e letteratura-vita morale. Scritti di storia letteraria e politica* (Bari: Gius. Laterza e Figli, 1929); *idem*, *Storia d'Italia dal 1871 al 1915* (Roma-Bari: Laterza, 1928). Zob. Alessandra Tarquini, „La fortuna della *Storia d'Italia* e della *Storia d'Europa* di Benedetto Croce nell'Italia fascista”, *Storica* 87 (2023): 53–79.

49 Benedetto Croce, *Storia del Regno di Napoli* (Bari: G. Laterza & figli, 1925). Zob. także: Giuseppe Patisso, „La *Storia del Regno di Napoli* di Benedetto Croce e il *Regno di Napoli* di Aurelio Musi: un continuum storiografico”, *Itinerari di ricerca storica* XXXI/2 (2017): 247–252; Aurelio Cernigliaro, *Sovranità e feudo nel Regno di Napoli, 1505–1557* (Napoli, Jovene, 1983); Giuseppe Galasso, *Alla periferia dell'Impero. Il Regno di Napoli nel periodo spagnolo* (Torino: Einaudi, 1994), a także prace cytowanego wyżej Aurelia Musiego, *Mezzogiorno spagnolo. La via napoletana allo Stato moderno* (Napoli: Guidi, 1991) oraz *Dimenticare Croce? Studi e orientamenti di storia del Mezzogiorno*, red. Aurelio Musi (Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 1991).

50 Patisso, „La *Storia del Regno di Napoli*”, 249–250. Autor podkreśla znaczenie wpływów Meineckego na antypozytywistyczny nurt włoskiej historiografii, odwołując się do następujących publikacji: Francesco Lazzari, „Friedrich Meinecke storico delle

traktowanie materii badawczej, z drugiej świadomość, iż samo w sobie nie stanowi to celu badań, a zdaniem Patissa podejście to neapolitański filozof i historyk przedstawił we wspomnianej wyżej, opublikowanej w 1925 r. *Storia del Regno di Napoli*⁵¹, sam zaś Croce w *Storia dell'età barocca* pisał, iż: „Renesans i Kontrreformacja to były dwa wielkie nurty duchowe, które narodziły się we Włoszech, z tym iż ich znaczenie nie zostało ukazane przez historiografię włoską, ale przede wszystkim niemiecką”⁵².

Niewątpliwie cele, jakie stawiał sobie Benedetto Croce w badaniach nad historią Południa Włoch, zwłaszcza Królestwa Neapolu, w tym w eseju *Prima del Machiavelli*, tekście istotnym dla zrozumienia epoki kluczowych dla tych dziejów przemian w okresie przełomu XV/XV wieku, zostały przezeń zrealizowane. Postrzegać też je należy, jak chciał sam Croce, we włoskiej perspektywie historycznej, zarazem jednak w szerszym kontekście zarówno z punktu widzenia historii politycznej, jak i literackiej, artystycznej czy społecznej. A także zgodnie z kluczową dla niego tezą, iż „historia jest zawsze współczesna”⁵³.

Bibliografia

Pisma historyczne Benedetta Crocego

Storia del Regno di Napoli (Bari: G. Laterza & figli, 1925).

Storia d'Italia dal 1871 al 1915 (Roma–Bari: Laterza, 1928).

Storia della età barocca in Italia. Pensiero-poesia e letteratura-vita morale. Scritti di storia letteraria e politica (Bari: Gius. Laterza e Figli, 1929).

Storia d'Europa nel secolo decimonono (Bari: Gius. Laterza & figli, 1932).

Historia Europy w XIX wieku, przeł. Joanna Ugniewska, wstęp Bronisław Giermek, posłowie Gustaw Herling-Grudziński (Warszawa: Czytelnik, 1998).

idee”, *Cahiers Vilfredo Pareto* 8/20 (1970): 123–133; Domenico Conte, „Sulla fortuna di Meinecke in Italia: tappe e nodi problematici”, w *I percorsi dello storicismo italiano nel secondo Novecento*, red. Murizio Martirano, Edoardo Massimilla (Napoli: Liguori, 2002), 535–568; Enzo Collotti, „Tra storiografia, politica e filosofia: sullo storicismo di Meinecke”, *Dianoia* 20/1 (2015): 51–64. Croce odwoływał się natomiast bezpośrednio do dzieła Friedricha Meineckego, *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis der deutschen Nationalstaates* (München: R. Oldenbourg, 1908).

51 Patisso, *La Storia del Regno di Napoli di Benedetto Croce*, 250–251.

52 Croce, *Storia dell'età barocca*, 3.

53 Patisso, *La Storia del Regno di Napoli di Benedetto Croce*, 249; odwołuje się tu zwłaszcza do tekstu Benedetto Croce, „Fatti politici e interpretazioni politiche”, *La Critica/ Rivista di Letteratura, Storia e Filosofia*, diretta da B. Croce, 22 (1992⁴), 189–192.

Prima del Machiavelli. Una difesa di Re Ferrante I di Napoli per il violato trattato di pace del 1486 col Papa (Bari: Gius. Laterza & Figli, 1944).

La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza (Bari: Gius. Laterza & Figli, 1949).

Ze świata idei Benedetta Crocego: o kulturze, religii i przekładzie, przeł. Łukasz Jan Berezowski, Katarzyna Muszyńska (Łódź–Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2022).

Włoskie traktaty polityczne i historyczne z XVI wieku

Botero Giovanni, *O racji stanu*, wstęp, komentarz i przypisy Stefan Bielański, tłum. z języka włoskiego Bogumiła Bielańska (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019).

Guicciardini Francesco, *Storia d'Italia*, red. Silvana Seidel Menchi (Torino: Einaudi, 1971).

Machiavelli Mikołaj, *Księżę*, przeł. Wincenty Rzymowski, oprac. Konstanty Grzybowski (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1979).

Machiavelli Niccolò, *Historie florenckie*, przeł. Karol Estreicher, krytyczne opracowanie przekładu Stanisław Widłak, Bogumiła Bielańska, wstęp Stefan Bielański (Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990).

Źródła drukowane

Z dziejów włoskiej historiografii epoki nowożytnej. Początek wojen włoskich (1494–1495) w świetle I i II księgi „La Historia d'Italia” Francesco Guicciardiniego. Materiały źródłowe, oprac. Stefan Bielański, przeł. Bogumiła Bielańska (Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2022).

Syntezy

Duggan Christopher, *Historia Włoch* (Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 2009).

Gierowski Józef Andrzej, *Historia Włoch* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1985, 1999).

Monografie

Bausola Adriano, *Filosofia e storia nel pensiero crociano* (Milano: Società Editrice Vita e Pensiero, 1965).

Bielański Stefan, *Giovanni Botero. Historyk i pisarz polityczny epoki Kontrreformacji* (Kraków: Universitas, 1995).

Campi Alessandro, *Niccolò Machiavelli o spiskach. Walka o władzę we Włoszech epoki Odrodzenia*, oprac. Stefan Bielański, przeł. Bogumiła Bielańska (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2022).

- Cernigliaro Aurelio, *Sovranità e feudo nel Regno di Napoli, 1505–1557* (Napoli: Jovene, 1983).
- Delle Donne Fulvio, *Alfonso il Magnanimo e l'invenzione dell'Umanesimo monarchico. Ideologia e strategie di legittimazione alla corte aragonese di Napoli* (Roma: Istituto storico italiano per medio evo, 2015).
- Firpo Luigi, *Gente di Piemonte* (Milano: Mursia, 1983).
- Fligel-Piotrowska Anna, *Benedetto Croce, historyzm absolutny: studium ze współczesnej filozofii włoskiej* (Łódź: Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych, 2011).
- Galasso Giuseppe, *Alla periferia dell'Impero. Il Regno di Napoli nel periodo spagnolo* (Torino: Einaudi, 1994).
- Krzemień-Ojak Sław, *Benedetto Croce i marksizm* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975).
- Musi Aurelio, *Mezzogiorno spagnolo. La via napoletana allo Stato moderno* (Napoli: Guidi, 1991).
- Petracca Luciana, *Le terre dei baronii ribelli. Poteri feudali e rendita signorile nel Mezzogiorno aragonese* (Roma: Viella, 2022).
- Pocock John Greville Agard, *Moment Makiawela. Florencka myśl polityczna i atlantycka tradycja republikańska*, przeł. Arkadiusz Górnisiewicz (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2023).
- Pontieri Ernesto, *Alfonso il Magnanimo re di Napoli (1435–1458)* (Napoli: Edizioni scientifiche italiane, 1975).
- Raviola Blythe Alice, *Il Piemonte Sabauda. Dal ducato transalpino all'Unità* (Bologna: Il Mulino, 2025).
- Ryder Alan, *Alfonso the Magnanimous. King of Aragon, Naples and Sicily (1396–1458)* (Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1990).
- Rzegocki Arkady, *Racja stanu a polska tradycja myślenia o polityce* (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2008).
- Senatore Francesco, Storti Francesco, *Spazi e tempi della guerra nel Mezzogiorno aragonese. L'itinerario militare di re Ferrante (1458–1465)* (Salerno: Carlon Editore, 2022).
- Somai Francesco, *Geografie politiche italiane tra Medo Evo e Rinascimento* (Milano: Officina Libraria, 2012).
- Storti Francesco, „El buen marinero”. *Psicologia politica e ideologia monarchica al tempo di Ferdinando I d'Aragona re di Napoli* (Roma: Viella, 2014).

Prace zbiorowe

- Conte Domenico, „Sulla fortuna di Meinecke in Italia: tappe e nodi problematici”, w *I percorsi dello storicismo italiano nel secondo Novecento*, red. Murizio Martirano, Edoardo Massimilla (Napoli: Liguori, 2002), 535–568.
- Dimenticare Croce ? Studi e orientamenti di storia del Mezzogiorno*, red. Aurelio Musi (Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 1991).
- Figliuolo Bruno, „La caduta della dinastia aragonese di Napoli nel 1495”, w *El Reino de Nápoles y la monarquía de España: entre agregación y conquista*

(1485–1535), koord. C.J. Hernando Sánchez (Madrid: Sociedad Estatal de Commemoraciones Culturales, 2001), 149–167.

La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Aspetti e problemi comuni da Alfonso el Magnanimo a Fernando el Católico (1416–1516), Volume Primo Relazioni. Comisión Permanente de los Congresos de Historia de la Corona d'Aragón en Barcelona. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Napoli: Società Napoletana di Storia Patria, 1978).

Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche, red. Francesco Senatore, Francesco Storti (Napoli: Clio Press, 2011).

Elisabetta Scarton, „La congiura dei baroni del 1485–87 e la sorte dei ribelli”, w *Poteri, relazioni, guerra nel Regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, red. Francesco Senatore, Francesco Storti (Napoli: Clio Press, 2011), 213–290.

Czasopisma

Bienati Andrea, „Le vie di libertà nell'Europa mediterranea. Il pensiero di Benedetto Croce”, *Portolana* 4 (2009): 317–341.

Colapietra Raffaele, „Riflessioni sul pensiero politico di Benedetto Croce a margine di un recente libro di Salvatore Cingari”, *Storia e Politica* XIII/2 (2021): 325–340.

Collotti Enzo, „Tra storiografia, politica e filosofia: sullo storicismo di Meinecke”, *Dianoia* 20/1 (2015), 51–64.

Dover Paul M., „Royal Diplomacy in Renaissance Italy: Ferrante d'Aragona (1458–1494) and his Ambassadors”, *Mediterranean Studies* 14 (2005): 57–94.

Lazzari Francesco, „Friedrich Meinecke storico delle idee”, *Cahiers Vilfredo Pareto* 8/20 (1970), 123–133.

Patisso Giuseppe, „La *Storia del Regno di Napoli* di Benedetto Croce e il *Regno di Napoli* di Aurelio Musi: un continuum storiografico”, *Itinerari di ricerca storica* XXXI/2 (2017): 247–252.

Ruotolo Roberta Angelica, „Il catalogo muliebre nella Napoli del XVI secolo: un contributo di Benedetto Croce”, *Quaderns de Filologia: Estudis Literaris* (2017): 90–112.

Tarquini Alessandra, „La fortuna della *Storia d'Italia* e della *Storia d'Europa* di Benedetto Croce nell'Italia fascista”, *Storica* 87 (2023): 53–79.

